

19. *Репин И. Е.* Переписка (1873–1898) / И. Е. Репин, П. М. Третьяков; сост. М. Н. Григорьева, А. Н. Щекотова. – М.; Л., 1946.
20. *Репин И. Е.* Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929) / И. Е. Репин; сост. О. И. Гапонова; под ред. А. И. Леонова. – М., 1950.
21. *Репин И. Е.* Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930) / И. Е. Репин; Сост. Н. Г. Галкина, М. Н. Григорьева. – М., 1952.
22. *Стасов В. В.* Избранные сочинения: в 3 т. / редкол.: Е. Д. Стасова [и др.]. – М., 1952. – Т. 3.
23. *Хаустова С. Г.* І. Ю. Репін та Слобожанщина / С. Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. статей за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114-119.

УДК 94(477.54):2-855»1840/1850»

Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр.

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр. Робота присвячена дослідженню чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в період з 1840 по 1855 рр. Проаналізовано статистичні дані про динаміку чисельності харківських старообрядців, за допомогою ретроспективного когортного аналізу доведено, що масштаб применшень реальної чисельності старообрядців на Харківщині був не таким значним, як у низці центральних губерній Російської імперії. Досліджено особливості конфесійного складу старообрядництва Харківської губернії.
Ключові слова: старообрядництво, Харківська губернія, статистика.

Єремєєв Павел. Динамика численности и конфессионального состава старообрядческого населения Харьковской губернии в 1840-х – первой половине 1850-х гг. Работа посвящена исследованию численности и конфессионального состава старообрядческого населения Харьковской губернии в период с 1840 по 1855 гг. Проанализированы статистические данные о

динаміке численності харківських старообрядців, при допомозі метода ретроспективного когортного аналіза доказывается, что масштаб приуменьшений численности старообрядцев в Харьковской губернии был не таким значительным, как в ряде центральных губерний Российской империи. Проанализированы особенности конфессионального состава старообрядчества Харьковской губернии.

Ключевые слова: старообрядчество, Харьковская губерния, статистика.

Yeremeev Pavlo. Dynamics of quantity and confessional structure of Old Belief in Kharkiv province in 1840s – the middle of 1850s. The paper is devoted to the study of quantity and confessional structure of Old Belief in Kharkiv province in the period from 1840 to 1855. Statistical data about the dynamic of quantity of the Old Believers in Kharkiv province was analyzed. With the help of the retrospective cohort analysis it was proved that the scale of underestimations of Old Believers' quantity in Kharkiv province was less than that in a number of central Russian provinces. Features of confessional structure of Old Belief in Kharkiv province were explored.

Key words: Old Belief, Kharkiv province, statistics.

Величезний вплив старообрядництва на різні сфери життя Російської імперії [Див., напр.: 1-4; 30; 38] обумовлює необхідність всебічного дослідження історії цієї релігійної групи. При цьому питання кількісних характеристик старообрядництва, незважаючи на свою принциповість, залишаються одними з найбільш дискусійних та проблемних в сучасній історіографії «старої віри» [37, с. 171; 38, с. 4]. В цих умовах дослідження чисельності та складу старообрядництва Харківської губернії із залученням сучасних інформаційних технологій дозволить виробити методики, що згодом можуть бути використані для дослідження кількісних характеристик старообрядництва інших регіонів та Російської імперії в цілому. Крім того, тенденції, виявлені на матеріалах Харківської губернії, можуть стати поштовхом для подальших досліджень даної проблематики в загальнодержавному масштабі.

Роки правління Миколи I в Росії (1825–1855 рр.) сучасні дослідники нерідко виділяють в окремий період історії старообрядництва, що позначився суттєвим посиленням державних утисків «старої віри» [1, с. 75-77; 6, с. 33-36], вплив яких на життєдіяльність, суспільно-економічне становище та навіть духовне життя старообрядців важко переоцінити. Втім, характеризуючи чисельність та конфесійний склад старообрядництва Харківської губернії, в середині зазначеного періоду можна виділити певний рубіж – межу 1830-х – 1840-х рр. До кінця 1830-х рр., незважаючи на поступове посилення державних утисків, дані офіційної статистики не фіксують стійкої тенденції до падіння чисельності старообрядців, практично незмінним залишається

співвідношення кількості старообрядців різних напрямів, що проживали на теренах Харківської губернії [Див. докладніше: 28]. Однак з початку 1840-х рр. спостерігаються суттєві зміни у динаміці чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення регіону. Аналізу цих змін і присвячене дане дослідження.

Слід зазначити, що дана проблематика до сих пір практично не була предметом спеціальних комплексних робіт, окремі звернення до неї носили фрагментарний характер [Див.: 8; 9]. Джерельною базою даного дослідження стали статистичні матеріали, законодавчі акти та циркуляри, що регулювали облік старообрядців, діловодні матеріали установ державної влади та офіційної церкви.

Характерною тенденцією 1840-х – першої половини 1850-х рр. стало поступове падіння чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців регіону (Дод. 1). Певне виключення складає лише стрімке зростання чисельності зареєстрованих старообрядців у 1844 р., яке було викликане плутаниною стосовно того, яких старообрядців має реєструвати харківський поліцмейстер, а яких – Харківська палата Міністерства державних маєтностей. Внаслідок цього деякі «розкольники» в 1844 р. були враховані двічі [21, с. 79, 81-82, 84-90, 95, 103]. В цілому ж, протягом досліджуваного періоду, падіння чисельності зареєстрованих старообрядців було досить стійким.

Скорочення чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців, що розпочалося на межі 1830-х – 1840-х рр., не було особливістю Харківської губернії. Зокрема, Є. М. Бежан відзначає, що подібна тенденція була характерною і для Західного Сибіру (Томської та Тобольської губерній). Пояснюючи виявлену динаміку, дослідниця вказує на подальше посилення державних утисків старообрядництва у зазначений період, які, з одного боку, змушували старообрядців частіше приховувати свою віру, а чиновників – применшувати кількість старовірів з метою продемонструвати свої успіхи у боротьбі з «розколом» перед вищими інстанціями [1, с. 40-44].

Дійсно, кінець 1830-х – перша половина 1850-х рр. позначилися новими антистарообрядницькими указами [4, с. 284-303], що, безумовно, сприяло скороченню чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців. Втім, слід зазначити, що утиски старообрядництва посилювалися майже з самого початку правління Миколи I. Виникає питання, чому саме рубіж 1830-х – 1840-х рр. позначився падінням чисельності старообрядців. На нашу думку, одним з пояснень цього феномену може бути посилення контролю за інформацією про чисельність старообрядців з боку Міністерства внутрішніх справ, яке відбулося саме на початку 1840-х рр. Адже, як зазначає О. М. Обченко, особливість поведінкової стратегії слобідського чиновництва сприяла тому, що на місцевому рівні антистарообрядницькі приписи виконувалися не повністю або просто ігнорувалися. Для місцевого бюрократа взаємини з населенням були частиною його повсякденного життя, в той час як контакти з вищим

губернським начальством, в основному, обмежувалися перепискою та рідкими виїздами в губернський центр [33, с. 47]. Крім того, широко розповсюдженою була практика хабарництва [Див. докладніше: 29]. Все це дозволяло суттєво «амортизувати» дію антистарообрядницьких указів миколаївського періоду.

Однак після призначення міністром внутрішніх справ графа Л. О. Перовського, контроль з боку міністерства над даними обліку старообрядців став більш систематичним [3, с. 443]. Це позначилося і на характері збору статистичних матеріалів про старообрядців у Харківській губернії. Якщо раніше відомості щодо старообрядців та розкольників, які надавалися нижчими інстанціями, найчастіше механічно компілювалися вищими, то з 1841 р. вони стали перевірятися, порівнюватися з даними за минулі роки [19, арк. 33-34; 22, арк. 73-74]. Більше уваги стали приділяти і своєчасності надходження статистичних даних про старообрядців [20, арк. 88; 21, арк. 103; 22, арк. 73-74].

В результаті посилення контролю за динамікою чисельності «розкольників», місцеве чиновництво було змушене вживати реальних заходів в сфері боротьби зі старообрядництвом [3, с. 472-474]. Таким чином, рубіж 1830-х – 1840-х рр. позначився не лише появою нових обмежень старообрядництва, але й більш ретельним впровадженням їх у життя. Це й обумовило падіння чисельності зареєстрованих старообрядців у досліджуваній період.

При цьому, говорячи про падіння чисельності старообрядців, слід мати на увазі умовність більшості формальних переходів у єдиновірство чи православ'я, що усвідомлювали навіть державні чиновники. Так, куп'янський земський справник у своєму рапорті губернатору від 1858 р. писав: «при найменшому послабленні ... розкол виявляється у великій кількості людей, так як сповідають в таємниці розкол дуже багато» [26, арк. 2]. Додатковим аргументом на користь цього твердження є факт різкого скорочення числа єдиновірців після 1855 р., коли старообрядці відчували деяке послаблення державного тиску на «стару віру» [35, с. 79].

При цьому виникає питання про реальну чисельність старообрядців Харківської губернії у досліджуваній період. Слід зазначити, що теза про значне применшення чисельності послідовників «старої віри» у матеріалах офіційної статистики Російської імперії на сьогоднішній день практично не викликає сумнівів у більшості вчених, що досліджують дану проблематику [5, с. 69-70; 27, с. 71-78; 32; 37, с. 171-172; 39, с. 28]. В той же час, питання про масштаби цього применшення до сих пір залишається дискусійним [30, с. 120-121; 31, с. 400; 32].

Для перевірки даних державного обліку старообрядців Харківської губернії нами був застосований метод ретроспективного когортного аналізу матеріалів Всеросійського перепису населення 1897 р. Як відомо, інтенсивність утисків старообрядництва у другій половині XIX ст. була меншою, ніж в часи правління Миколи I. В результаті, в кінці XIX ст. старообрядці частіше відкрито заявляли про свою віру, ніж в 1840-ві –

першій половині 1850-х рр. При цьому, як зазначає дослідник релігійного дисидентства Харківської губернії другої половини XIX ст. В. П. Потоцький, активізація діяльності старообрядців у іновірному середовищі, хоч і мала місце, однак, в основному, була малоєфективною. З іншого боку, і місіонерська діяльність священників панівного сповідання також не призвела до масових переходів зі старообрядництва у православ'я [35, с. 83-84]. Таким чином, більша частка тих, хто у другій половині XIX ст. офіційно записувався старообрядцями, а до середини 1850-х рр. значилися православними, насправді і в миколаївський період таємно належали до древлеправослав'я. До віри, в основному, прилучалися в дитинстві від батьків і, як було зазначено, реально змінювали її не часто. Смертність же старообрядців і православних знаходилася приблизно на одному рівні*. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що, наприклад, частка 60-69-літніх старообрядців серед усього населення Харківської губернії цього віку в 1897 р. відповідала частці 50-59-літніх у 1887, 40-49 літніх в 1877 і т.д. Адже тим, кому в 1897 р. було, наприклад, 65 років, у 1887 було 55, у 1877–45 і т. д. Все це дозволяє застосовувати результати ретроспективного когортного аналізу для перевірки даних офіційного обліку старообрядців 1840–1855 рр.

Щоправда, під час перепису 1897 р. старовіри реєструвалися в одній графі з представниками деяких інших релігійних угруповань, яких влада кваліфікувала як «сектантські». За офіційними даними, в 1890-х рр. на Харківщині налічувалося 239 «хлистів», 399 толстовців та 94 скопці [36, с. 284] (були зареєстровані також штундисти, але, скоріш за все, вони в більшості своїй були зареєстровані разом з баптистами [2, с. 94-96]). При цьому старообрядців (як попівського, так і безпопівського напрямів) нараховувалося 7821 особа [36, с. 284]. Таким чином, серед тих, кого в 1897 р. відносили до числа «старообрядців та тих, хто ухилиється від православ'я» частка власне старообрядців складала 91,4 %. На жаль, ці дані не можливо в повній мірі використати при проведенні ретроспективного когортного аналізу, адже ми знаємо лише загальне співвідношення старообрядців та «тих, що ухилилися від православ'я» на кінець XIX ст., без розподілу на вікові когорти. Безумовно, це негативно впливає на точність даних когортного аналізу, однак, враховуючи, що саме старовіри становили абсолютну більшість тих, кого в матеріалах Першого Всеросійського перепису реєстрували у графі «старообрядці та ті, що ухилиються від православ'я», результати ретроспективного аналізу цих даних можна використовувати для приблизної оцінки розповсюдженості

* Цілком імовірно, що деякі відмінності мали місце, що може стати предметом подальших досліджень. Однак, на думку автора, смертність старообрядців і православних не могла відрізнятися настільки істотно, щоб принципово вплинути на результати когортного аналізу. Тому в даному дослідженні ми вважали за можливе цим імовірним розходженням знехтувати.

старообрядництва в 1840–1855 рр. та порівняння отриманих результатів з даними офіційної статистики того часу.

Проведений на основі даних 1897 р. ретроспективний когортний аналіз дав результати, відображені у додатку 2. За даними когортного аналізу, в середині 1840-х рр. старообрядці становили 0,28 % від населення Харківської губернії. Враховуючи, що у 1845 р. в регіоні було зареєстровано 1 646 271 жителів [7, с. 74], кількість старообрядців Харківської губернії в цей час складала 4 681 осіб.

В цей час, за даними Канцелярії харківського губернатора в регіоні проживало 3 892 старообрядців [21, арк. 97-98]. Крім того, в межах військових поселень офіційно було зареєстровано ще 109 древлеправославних християн [41, с. 202; 42, с. 106, 110-112, 147], які не підлягали губернському обліку [10, арк. 56-57]. Таким чином, всього у середині XIX ст. на теренах Харківщини було офіційно зареєстровано 4001 старообрядець, що на 680 осіб менше за дані когортного аналізу.

Таким чином, применшення чисельності старообрядців в офіційних звітах досліджуваного періоду дійсно мали місце. Причому, поступово вони ставали більш значними: на початку 1850-х рр. розрив між даними когортного аналізу та матеріалами офіційного обліку старовірів складав вже 1108 осіб (Дод. 3). Це й не дивно, враховуючи формальний характер більшості переходів зі старообрядництва до лав пануючої церкви в досліджуваний період, про що говорилося вище.

В той же час, стосовно Харківської губернії дані когортного аналізу про чисельність старообрядців початку 1850-х рр. лише у 1,4 рази перевищують результати офіційного обліку. При цьому у Ярославській, Нижегородській та Костромській губерніях, стосовно яких про багатократне применшення реальної чисельності старообрядців свідчили спеціальні статистичні експедиції (на Харківщині подібних експедицій не проводилося), дані когортного аналізу перевищували офіційні, відповідно, у 8,9, 4,5 та 2,1 рази (Дод. 3).

Таким чином, применшення реальної чисельності старовірів Харківської губернії у матеріалах державного обліку другої чверті XIX ст. було не таким значним, як у низці центральних російських губерній. На нашу думку, це пояснюється тим, що в губерніях, у яких реальна чисельність старообрядців обчислювалася десятками тисяч, чиновники просто не могли не йти на свідомі фальсифікації. Адже подавши у вищі інстанції реальні відомості, вони ризикували отримати сувору догану за допущення широкого розповсюдження «розколу». Для того щоб цифри були прийнятні, їх доводилося применшувати в рази [31, с. 393]. У Харківській же губернії, як свідчить порівняння даних офіційної статистики та ретроспективного когортного аналізу, реальна поширеність старовірів була меншою. Тому менше було і стимулів для применшення масштабів його розповсюдження. Звичайно, наявність таємних старообрядців на Харківщині у досліджуваний період не викликає сумнівів. Однак у Харківській губернії для збереження спокою вищих інстанцій не

доводилося вдаватися до таких масштабних спотворень, як, наприклад, в Нижегородській губернії.

Протягом досліджуваного періоду відбуваються суттєві зрушення у співвідношенні чисельності різних старообрядницьких напрямів, що були представлені на теренах Харківської губернії. З початку 1840-х рр. матеріали офіційного обліку старообрядців Харківської губернії фіксують стійку тенденцію до зростання чисельності поповців і одночасне падіння кількості старообрядців, що не визнавали священства (Дод. 1). Однак, аналізуючи ці дані, слід взяти до уваги, що облік старообрядців у зазначений період супроводжувався постійною плутаниною щодо включення або не включення єдиновірців до числа «розкольників». Так, наприклад, єдиновірці, що проживали у Харкові, протягом 1825–1847 рр. щорічно реєструвалися харківським поліцеймейстером як «розкольники, що приймають священство» (їхня загальна чисельність коливалася в межах 100-200 осіб) [10, арк. 72-79; 14, арк. 2-4; 16, арк. 46-47; 18, арк. 61-62]. Незважаючи на перехід в єдиновірство старообрядців слободи Чернігівка в 1841 р. [41, с. 408], їх також продовжували записувати в «розкольницький відомості» [23, арк. 66-69]. Причому, окремої графи для єдиновірців офіційна форма не передбачала.

Тільки відомості, що в 1853 і 1854 рр. були складені Канцелярією харківського губернатора для управління генерал-губернатора, містили спеціальну графу для єдиновірців. Причому відповідно до відомості за 1853 р., до цього часу на Слобожанщині взагалі не залишилося відкрито зареєстрованих старообрядців попівського напрямку: всі вони перейшли до єдиновір'я [24, арк. 65-68]. Таким чином, зростання кількості попівців та зниження чисельності безпопівців, що фіксувалося з початку 1840-х рр., насправді відображало не перерозподіл прихильників різних згод в середині древлеправослав'я, а перехід як попівців, так і безпопівців у єдиновірство. При цьому, реальна чисельність зареєстрованих старообрядців, що приймали священство (а не єдиновірців, що реєструвалися під цим формулюванням) зменшувалася ще швидше, про що свідчать згадані вище відомості, складені для управління генерал-губернатора [24, арк. 65-68; 25, арк. 53-56]. Це й не дивно, адже незважаючи на те, що попівщина, за класифікацією державних чиновників, вважалася «менш шкідливою» за безпопівщину [4, с. 284-303], саме попівцям було важче зберігати свою віру в умовах утисків. У безпопівців, з їхнім вченням про загибель священства, прийняті в них таїнства та трєби міг здійснювати будь-який вибраний зі свого середовища освічений член общини – наставник. Попівцям же був потрібен священник, якого, за відсутності до 1846 р. своєї ієрархії, можна було отримати лише завдяки переходу до лав старообрядництва ієрея з пануючої церкви. Однак в часи Миколи I такий перехід вважався кримінальним злочином, а тим священникам, що вже перейшли в «стару віру», у 1827 р. було заборонено переходити з губернії у губернію та з повіту у повіт [4, с. 284-303; 11, арк. 1]. В умовах гострої нестачі

священиків, становище старообрядців-попівців було вельми скрутним, майже безвихідним. Перехід у старообрядництво в 1846 р. босносаравського митрополита Амвросія в історичній перспективі мав для «старої віри» величезне значення, однак в умовах постійних утисків, що посилювалися, не міг дати миттєвого ефекту.

Таким чином, можна зробити висновок, що в 1840-х – першій половині 1850-х рр. внаслідок подальшого посилення державних утисків старообрядництва та покращення контролю за чисельністю старообрядців в регіонах з боку центральної влади спостерігається зменшення чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців. При цьому, применшення реальної чисельності старообрядців Харківської губернії у матеріалах офіційної статистики хоча й мали місце, однак була не настільки значними, як у низці центральних губерній Російської імперії. Протягом досліджуваного періоду, всупереч даних офіційної статистики, у Харківській губернії спостерігається скорочення чисельності представників обох напрямків старообрядництва: попівщини та безпопівщини. Причому, саме безпопівці виявилися більш пристосованими до умов посилення утисків.

Література

1. *Бежан Е. М.* Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX в.: дис... канд. истор. наук / Е. М. Бежан. – Омск, 2008.
2. *Булгаков С. В.* Справочник по ересям, сектам и расколам / С. В. Булгаков. – М., 1994.
3. *Варадинов Н. В.* История МВД. В 8 кн. / Н. В. Варадинов. – СПб., 1863. – Кн. 8. История распоряжений о расколе.
4. *Василенко Н. П.* Раскол / Н. П. Василенко // Энцикл. словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – С. 284-303.
5. *Васильева С. В.* Старообрядцы Забайкалья: Учебные материалы / С. В. Васильева. – Улан-Удэ, 2003.
6. *Водолазко Н. Н.* Старообрядчество в царствование Николая I (по материалам «Собрания постановлений по части раскола 1858 г.») / Н. Н. Водолазко // Старообрядчество: история, культура, современность: Тезисы. – М., 1998. – С. 33-36.
7. *Военно-статистическое обозрение Российской империи.* В 17 т. – Т. 12. Ч. 1. Харьковская губерния / Сост. Ген. штаба капитан В. И. Мочульский. – СПб., 1850.
8. *Волошин Ю. В.* Древлеправославні християни в Україні: З історії розселення [Текст] / Ю. В. Волошин // Людина і світ. – 2000. – № 4 (475). – С. 24-27.
9. *Голдіна С. О.* Єдиновірство як спосіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40-60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної України) / С. О. Голдіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. 18. – С. 51-55.
10. *Державний архів Харківської області* (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – 182 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 71. – Спр. 249. – 7 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – 76 арк.

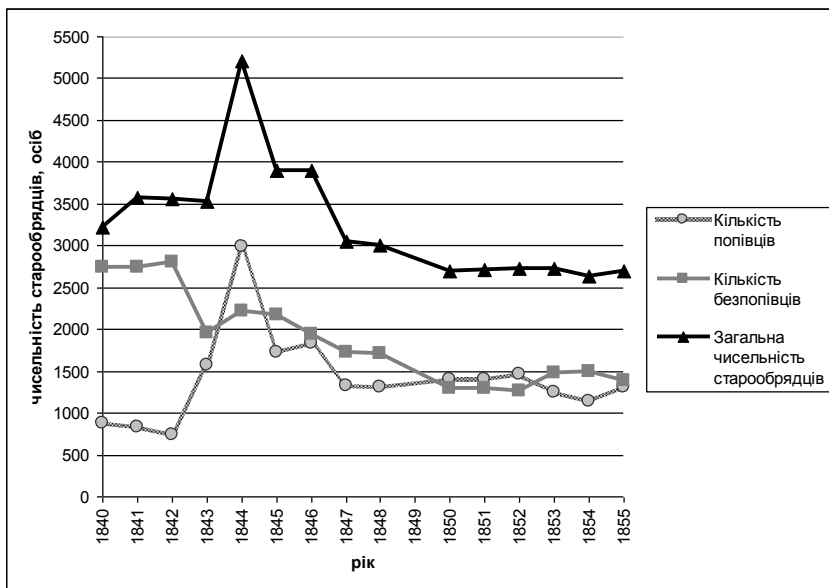
13. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – 58 арк.
14. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – 45 арк.
15. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – 59 арк.
16. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – 59 арк.
17. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – 124 арк.
18. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – 148 арк.
19. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – 96 арк.
20. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – 102 арк.
21. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. – 105 арк.
22. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – 93 арк.
23. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 158. – Спр. 4. – 78 арк.
24. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 175. – Спр. 260. – 74 арк.
25. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 178. – Спр. 250. – 72 арк.
26. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 195. – Спр. 117. – 55 арк.
27. *Ершова О. П.* Старообрядчество Москвы и Московской губернии в середине XIX века // Старообрядчество. История, традиции, современность. – М., 1994. – №1. – С. 71-78.
28. *Єремєєв П. В.* Старообрядництво Харківщини (1825-1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад / П. В. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 13. – С. 109-120.
29. *Єремєєв П. В.* Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини) / П. В. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 12. – С. 214–222.
30. *Карцов В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. В 2 ч. / В. Г. Карцов. – Ч. 2. – Калинин, 1971.
31. *Мельников П. И.* Счисление раскольников / П. И. Мельников // Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – Т. 7. 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 384-409.
32. *Наградов И. С.* О полноте и достоверности количественных данных о старообрядцах в середине XIX в. (на материалах Костромской губернии) / И. С. Наградов. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://gf.nsu.ru/rizhsky/nagradov/>. Доступ – 01.02.2009 г.
33. *Обченко А. Н.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в.) / А. Н. Обченко // Липоване. – 2010. – Вип. 7. – С. 44-48.
34. *Первая* Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого // Харьковская губерния. – СПб., 1904. – Т. 46.
35. *Потоцкий В. П.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии [Текст] / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008. – Вип. 5. – С. 77-88.
36. *Потоцкий В. П.* Релігійне сектанство в Харківській губернії (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук / В. П. Потоцький. – Харків, 2004.
37. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. [Текст] / А. А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва, 2010.
38. *Ружинская И. Н.* Старообрядчество Олонецкой губернии в конце XVIII – середине XIX века: численность, расселение, состав: дис. ... канд. ист. наук /

- И. Н. Ружинская. – Петрозаводск, 2002.
39. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К., 2000.
 40. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2004. – Т. 1.
 41. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2005. – Т. 2.
 42. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2006. – Т. 3.

Додатки

Додаток 1.

Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядців Харківської губернії за матеріалами канцелярії Харківського губернатора *

* Побудовано за даними: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – Арк. 57; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – Арк. 86; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – Арк. 82; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – Арк. 75; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 142. – Спр. 6. – Арк. 92-93; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. – Арк. 97-98; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – Арк. 84-85; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 158. – Спр. 4. – Арк. 89-90; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 166. – Спр. 2. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 170. – Спр. 9. – Арк. 58-62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 174. – Спр. 4. – Арк. 67-69; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 175. – Спр. 260. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 178. – Спр. 250. – Арк. 47-50; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 182. – Спр. 155. – Арк. 55-58.

Вікова група	1897	1887	1877	1867	1857	1847	1837	1827	1817	1807
0 - 9 років	0,29	0,28	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27
10 - 19 років	0,28	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,29
20 - 29 років	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,29	0,29
30 - 39 років	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,28
40 - 49 років	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,27	0,27
50 - 59 років	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,28	0,28	0,28
60 - 69 років	0,26	0,27	0,32	0,27	0,30	0,31	0,32	0,32	0,33	0,34
70 - 79 років	0,27	0,32	0,27	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29
80 - 89 років	0,32	0,27	0,22	0,17	0,12	0,07	0,02	0,00	0,00	0,00
90 - 99 років	0,27									0,27
В цілому	0,29	0,28	0,28	0,29	0,29	0,28	0,28	0,28	0,29	0,28

Реконструкція розповсюдження старообрядництва на Харківщині (у %) в 1807–1897 рр. за результатами ретроспективного когортного аналізу*

Губернія	Загальна чисельність населення	Кількість старообрядці в за даними офіційної статистики початку 1850-х рр.	Кількість старообрядців за результатами ретроспективного когортного аналізу	Кількість старообрядців за результатами статистичних експедицій
Харківська	1 356 200	2 701	3 917	---
Ярославська	943 400	7 454	66 845	278 417
Нижегородська	1 126 500	23 295	104 214	172 500
Костромська	1 020 600	19 870	43 275	105 572

Додаток 3. Чисельність «розкольників» Харківської, Ярославської, Нижегородської та Костромської губерній на початку 1850-х рр. за даними офіційної статистики, ретроспективного когортного аналізу та статистичних експедицій^у

* Побудовано за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – С. 286-297.

^у Побудовано за даними: Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913): статистические очерки [Текст] / А. Г. Рашин. – М., 1956. – С. 28-29; Варадинов Н. В. История МВД [Текст]. В 8 кн. / Н. В. Варадинов. – Кн. 8. История распоряжений о расколе. – СПб., 1863. – С. 576-577; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 166. – Спр. 2. – Арк. 65-68; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – С. 286-297; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 25. Нижегородская губерния. Тетрадь II. – СПб., 1904. – С. 218-227; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 18. Костромская губерния. – СПб., 1903. – С. 254-263; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 50. Ярославская губерния. – СПб., 1904. – С. 226-233; Мельников П. И. Счисление раскольников [Текст] / П. И. Мельников // Полное собрание починений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – Т. 7. 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 404-405.